

CONSIDERAȚII GENERALE REFERITOARE LA PROIECTUL DE LEGE PRIVIND STATUTUL MINORITĂȚILOR NAȚIONALE DIN ROMÂNIA

Dr. Codrin Dumitru Munteanu

Key words: Romania, national minorities, draft bill

General considerations regarding the draft bill of National Minorities Status from Romania

Abstract: The scientific approach to the issue of national minorities, an old but always topical, can not be achieved only through an interdisciplinary approach of interest while, at least, history, law, politics, sociology and psychology. One such study is equally complex, delicate and difficult. To identify legal and factual realities of this specific field and the formulation of scientifically sound conclusions, are essential elements such as: rigorous and objective assessment of research, knowledge and understanding of historical developments, political and legal, and the posting of any form of bias or preconceived opinions.

From a historical, political and legal perspective but not only, main conclusions of the study reveals a clear distinction between the individual rights of persons belonging to national minorities and collective rights and different forms of political autonomy.

The study shows that only the individual rights of persons belonging to national minorities know a devotion to international law, while, project of law to the national minorities status in Romania purpose is enshrining the collective rights and the granting of some form of political autonomy for national minorities, go beyond the international legale and the Romanian Constitution.

SCURT ISTORIC ȘI CLARIFICĂRI CONCEPTUALE PRIVIND PRO- BLEMATICA MINORITĂȚILOR NAȚIONALE

Abordarea științifică a chestiunii minorităților naționale, o problemă veche dar mereu de actualitate, nu poate fi realizată decât printr-un demers interdisciplinar care interesează concomitent, cel puțin, istoria, dreptul, politica, sociologia și psihologia. Un astfel de studiu, este deopotrivă complex, delicat și dificil. Pentru identificarea realităților de fapt și de drept specifice acestui domeniu dar și formularea unor concluzii fundamentate științific, sunt esențiale elemente precum:

cercetarea riguroasă și aprecierea obiectivă, cunoașterea și înțelegerea evoluțiilor istorice, politice și juridice, precum și dețășarea de orice formă de subiectivism ori puncte de vedere preconceptuate.

Pentru a facilita o analiză obiectivă și riguroasă a temei ce face obiectul prezentului material se impun cu necesitate expunerea unor considerații istorice, clarificarea unor concepte, prezentarea generală a statusului juridic intern și internațional legat de minoritățile naționale și o serie de demersuri, inițiative și declarații care au precedat proiectul de lege privind statutul minorităților naționale din România, parte dintre acestea urmând a fi prezentate în chiar prezenta secțiune introductivă.

Din punct de vedere istoric, primele instituții de ocrotire a drepturilor minorităților, considerate mai degrabă religioase decât etnice, le regăsim încă din antichitate, în Imperiul Roman, cu referire la evrei. Acestora li se permitea exercitarea în cadrul comunității a dreptului mozaic și dreptul de a-și păstra tradițiile proprii. Este de amintit în context și tratatul intervenit între Imperiul Bizantin și Persia în secolul XI prin care, cele două mari imperii, se angajau să respecte drepturile religioase ale minorităților existente pe teritoriul lor.¹ Un sistem de protecție, având ca izvor tot minoritățile considerate din punct de vedere religios, este regăsit în Evul Mediu, în Imperiul Otoman, cu referire la ortodocși, armeni și evrei, odată cu crearea „millet-urilor” de către sultanul Mohamed al II-lea.²

Cu referire la evrei, în Confederația Germană și, cu referire la polonezi, în Imperiul Țarist, bazele unui sistem de protecție a minorităților naționale au fost puse în cadrul Congresului de la Viena din 1815.

Din rațiuni ce țineau mai degrabă de concesiile făcute în scopul salvării de la dezintegrare a Imperiului austro-ungar decât de recunoașterea unor drepturi, la începutul secolului al XX – lea, se conturează propuneri și soluții față de revendicările tot mai efervescente ale națiunilor înglobate imperiului. În acest context politic și istoric se naște *principiul autonomiei personale*, enunțat de Karl Renner în lucrarea *Lupta națiunilor austriece* publicată în 1912 dar și argumente în favoarea *autonomiei culturale* pe fondul transformării Imperiului într-un stat federal de naționalități, structurat în corporații de

autoadministrații naționale dotate cu organe reprezentative alese prin sufragiu universal, direct și constituite pe *principiul personalității*,³ principiu ce rezidă în dreptul persoanelor de a își declara liber apartenența națională.

Constituirea după finalul Primului Război Mondial de noi state, în baza *principiului naționalităților*, ulterior înlocuit cu *dreptul popoarelor la autodeterminare*, a condus pentru prima oară în mod articulat la consacrarea unor sisteme de protecție internațională a minorităților naționale, regăsite pe teritoriul acestor state. Creată în 1920, Liga Națiunilor este prima organizație internațională care stabilește un regim instituțional legal pentru protecția interguvernamentală a drepturilor unor categorii de persoane.⁴ Sistemul de protecție a minorităților controlat de Liga Națiunilor a fost instituit prin tratate bilaterale cu statele învinse nou-create sau care și-au întregit teritoriul, sau prin declarații unilaterale ale statelor ce solicitau admiterea în Ligă.⁵ Drepturile astfel asumate sub auspiciile Ligii Națiunilor au fost recunoscute și consacrate ulterior ca *drepturi individuale ale persoanelor aparținând minorităților naționale* de către Organizația Națiunilor Unite.⁶

În contextul mai sus amintit, în perioada interbelică apar în literatura de specia-

1 A se vedea I. Diaconu, *Minoritățile. Statut, Perspective*, Editura Institutului European pentru drepturile omului, București, 1996, p. 21.

2 „Millet-urile” au fost create în secolul al II – lea și au fost menținute până în secolul XX și constituiau o formă de autoguvernare, sub conducerea liderilor religioși, și având competențe în domeniul organizării educației, religiei, justiției, etc. pentru membrii respectivelor comunități religioase.

3 A se vedea J. Hannak, *Karl Renner und seine Zeit*, Viena, Europe Verlag, 1965, p. 401 – 410.

4 J. Herman, *Protecția internațională a drepturilor minorităților naționale în cadrul Ligii Națiunilor: lecțiile istoriei*, în RRDO nr. 12/1996, p. 42.

5 M.R. Prisacariu, *Statutul juridic al minorităților naționale*, Editura C.H. Beck, București, 2010, p. 67.

6 În conținutul acestor drepturi sunt regăsite: dreptul la viață și libertate, egalitatea în drepturi civile și politice fără nicio discriminare, libertatea utilizării limbii materne în relațiile private, în comerț, în presă, în reuniuni publice, în instituțiile de educație ale grupurilor minoritare, dreptul de a înființa, conduce și controla asemenea instituții pe cheltuielile lor în zonele în care cetățenii minoritari aveau o pondere considerabilă, alocarea de fonduri publice în favoarea minorităților.

litate primele distincții între drepturile omului și drepturile minorităților dar și discuțiile referitoare la caracterul individual sau colectiv al acestora din urmă. Controversa, drepturi individuale sau drepturi colective, a fost tranșată de organisme internaționale interbelice în favoarea drepturilor individuale. În principiu, în perioada interbelică, sistemul de protecție a persoanelor aparținând minorităților naționale a constat în obligația cu caracter negativ a statelor de a nu iniția și derula politici de asimilare forțată ori discriminare, considerându-se că aceste măsuri sunt suficiente pentru împiedicarea pierderii identității etnice a cetățenilor aparținând minorităților naționale.

După cel de al Doilea Război Mondial, conceptul de protecție a persoanelor aparținând minorităților naționale capătă consistență prin faptul că obligațiilor negative ale statelor de a se abține de la acte de asimilare și/sau discriminare i se suprapun obligații pozitive, constând în măsuri active de protejare și dezvoltare a minorităților naționale. În această evoluție se poate identifica o trece de la *principiul nediscriminării la principiul egalității*.⁷

Astfel, în timp, în mod excepțional și numai pentru situațiile în care egalitatea cetățenilor aparținând minorităților naționale cu cetățenii aparținând majorității nu poate fi realizată doar prin garanții de nediscriminare, sa fundamentat conceptul potrivit căruia măsurile non-discriminatorii pot fi completate cu *măsuri speciale*, în cadrul unui *tratament (regim) preferențial* ori, în cazuri excepționale, prin măsuri de *discriminare pozitivă*. Literatura de specialitate a distins între noțiunea de discriminare pozitivă văzută ca un ansamblu de măsuri care urmăresc

atingerea deplină a egalității și care se justifică doar pe durata determinată, până la atingerea scopului propus și măsurile speciale, care includ și măsurile de tratament preferențial, care se aplică în principiu pe durata nelimitată.⁸ O distincție esențială cu consecințe importante este făcută și de către dreptul comunitar în sensul că, spre deosebire de discriminarea pozitivă care presupune acordarea unei preferințe automate și absolute membrilor grupului minoritar, măsurile speciale și tratamentul preferențial vizează doar garantarea egalității depline și efective, permițând ca aprecierea să se facă în concret de la caz la caz.⁹

Noțiunea de discriminare pozitivă nu este folosită în documentele juridice internaționale. Patru concluzii preliminare pot fi formulate la acest moment:

a) nefiind utilizată și cu atât mai puțin reglementată de acte juridice internaționale, discriminarea pozitivă nu incumbă statelor cu caracter obligatoriu, recurgerea la măsuri de discriminare pozitivă fiind deci la latitudinea statelor;

b) sistemul de protecție a persoanelor aparținând minorităților naționale este construit pe două componente: obligații cu caracter negativ de a se abține de la implementarea unor politici de asimilare forțată sau discriminare și, respectiv, obligații cu caracter pozitiv constând în măsuri active de protecție care presupun adoptarea de acte normative și constituirea de organisme statale în scopul prevenirii și sancționării oricăror forme de discriminare, precum și alocarea de fonduri pentru

⁷ În esență, principiul egalității, consacrat și de Constituția României prin art. 4, alin. (2), art. 16, alin. (1) și indirect prin alte articole privește egalitatea de șansă și tratament.

⁸ A. Năstase, R. Miga Beșteliu, B. Aurescu, I. Donciu, *Protecting Minorities in the Future Europe*, Editura Monitorul Oficial, 2002, p. 64 și urm.

⁹ *The application of the Directive 2000/43/EC of 29 June 2000 implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin*, European Commission, Bruxelles, 30.10.2006, Doc. COM (2006) 643, http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/en/com/2006/com2006_0643en01.pdf

finanțarea unor măsuri și instituții din sfera lingvistică, culturală sau religioasă.

c) constituind o excepție de la principiul nediscriminării, discriminarea pozitivă, măsurile speciale și/sau tratamentul preferențial, sunt de strictă interpretare și aplicare, neputând fi interpretate extensiv.

d) discriminarea pozitivă, măsurile speciale și/sau tratamentul preferențial țin de sfera *drepturilor individuale* sau, cel mult, a *drepturilor individuale exercitate în comun* și nu de sfera *drepturilor colective*.

Distincția între drepturi individuale și drepturi colective este esențială. Așa cum s-a arătat, drepturile individuale țin de sfera non discriminării, a egalității de șansă și tratament a tuturor cetățenilor dintr-un stat, indiferent de originea lor etnică, având în conținutul lor pârgii, mecanisme și garanții și de protejare și dezvoltare a identității etnice a beneficiarilor. Drepturile individuale cunosc o consacrare expresă la nivelul dreptului internațional și, cu unele diferențe, mai mult sau mai puțin semnificative, după caz, sunt recunoscute și garantate în dreptul intern al statelor lumii. Spre deosebire de drepturile individuale, drepturile colective au următoarele principale particularități:

a) drepturile colective presupun recunoașterea și acordarea de jure sau de facto a *autonomiei politice* a minorităților, instituție diferită de tratamentul preferențial, aspect asupra căruia vom revenii în cele ce urmează;

b) drepturile colective se află într-o legătură organică cu *dreptul la autodeterminare* specific popoarelor;¹⁰

10 În considerarea acestei realități, acordarea de drepturi colective minorităților naționale presupune fie un început de recunoaștere a minorităților naționale ca popor, beneficiar al dreptului la autodeterminare, fie extinderea dreptului la autodeterminare și la minoritățile naționale.

c) minoritatea națională devine persoană juridică de drept public¹¹ și își organizează organisme proprii investite cu autoritate de stat, la rândul lor persoane juridice de drept public;

d) națiunea civică, alcătuită din totalitatea cetățenilor statutului, indiferent de originea rasială și/sau etnică, dispăre prin divizarea pe criteriu etnic.¹² Locul națiunii civice este luat de *naționalitățile și/sau minoritățile etnice*, persoane juridice de drept public și elemente constitutive ale statului alături de națiunea majoritară totodată.¹³ Limita considerării unei comunității etnice ca minoritate, națiune sau popor este extrem de volatilă, putându-se impune oricând în timp, într-un caz dat, oricare dintre aceste noțiuni.¹⁴

Această situație generează la rândul său o serie de subconsecințe:

d1) indiferent dacă este sau nu definit ca atare, statul capătă sub aspect organizatoric caracterul de stat multinațional;

d2) popoarele/națiunile sunt beneficiare ale dreptului la autodeterminare.¹⁵

11 În perioadă interbelică, tratatele internaționale născute sub auspiciile Societății Națiunilor au respins conceptul de drepturi colective și, respectiv considerarea minorităților ca entitate colectivă, acordarea în favoarea acestora a personalității juridice și recunoașterea lor ca subiect de drept public. În schimb, așa cum s-a precizat a fost instituit în sistem de protecție internațională a drepturilor minorităților naționale, definite ca drepturi individuale.

12 Este de menționat aici că sensul civic/politic și nu sensul etnic al națiunii este agreat de majoritatea statelor Europei dintre care amintim: Franța, Germania, Norvegia, Danemarca, Suedia, Turcia, Albania, Georgia, Belgia, Spania, Estonia, Bulgaria, Slovacia, Cehia, România.

13 În statele care au îmbrățișat conceptul națiunii civice, alături de *teritoriu și suveranitate, populația* în ansamblul ei, incluzând toți cetățenii indiferent de rasă, naționalitate etc., este considerată element constitutiv al statului.

14 Doctrina, jurisprudența ori dreptul internațional nu au convenit asupra unor definiții care să distingă clar între conceptele de popor și minoritate.

15 Unii autori fac vorbire și de *dreptul la autodeterminare al minorităților*. Acest concept a fost explicat ca fiind diferit de dreptul la autodeterminare al popoarelor deoarece presupune doar *autodeterminarea*

Acestea pot invoca oricând acest drept în raport cu statul în care sunt recunoscute.

e) sfera raporturilor juridice directe dintre stat și cetățenii aparținând minorităților naționale cunoaște o limitare consistentă, organele minorităților naționale interpunându-se ca intermediari în cadrul acestor raporturi.¹⁶

Spre deosebire de drepturile individuale ale persoanelor aparținând minorităților naționale, reglementate ori incluse în diferite acte juridice internaționale¹⁷ și

internă, limitată la componenta internă a dreptului la autodeterminare care privește strict relațiile dintre membrii colectivității și lipsită de componenta externă referitoare la raporturile colectivității cu alte structuri: statul, organizații internaționale, etc., – G. Andreescu, *Autodeterminarea minorităților naționale*, în RRDO nr. 12/1996, p. 28. Această opinie nu a fost însă acceptată de doctrină în principal pe considerentul că cele două componente, internă și externă, nu pot fi disociate – T. Drăganu, *Câteva considerații în legătură cu o discuție privitoare la presupusele drepturi colective ale minorităților naționale*, în RRDO nr. 19/2000; M.R. Prîsacariu, *op. cit.* p. 103.

16 **Populația** unui stat este formată din cetățeni și persoane fără cetățenie. Cetățeanul este individul legat de stat printr-o *legătură juridică* denumită *cetățenie*, care presupune un complex de drepturi și obligații între cetățean și stat specifice acestei calități. În situația acordării de drepturi colective, o parte importantă a raporturilor juridice dintre stat și cetățenii săi aparținând minorităților naționale vor fi întrerupte prin interpunerea în cadrul acestor raporturi a organismelor aparținând minorităților naționale.

17 A se vedea în acest sens: *Convenția cadru pentru protecția minorităților naționale* adoptată de Comitetul Miniștrilor din cadrul Consiliului Europei la 10 noiembrie 1994, *Declarația privind drepturile persoanelor care fac parte din minorități naționale sau etnice, lingvistice și religioase* adoptată de Adunarea generală a ONU la 18 decembrie 1992, *Pactul internațional cu privire la drepturile civile și politice* adoptat de Adunarea generală a Națiunilor Unite la 16 decembrie 1966, *Carta europeană a limbilor regionale sau minoritare* adoptată de Consiliul Europei la 5 noiembrie 1992, *Directiva nr. 43 din 29 iunie 2000 relativă la punerea în practică a principiului egalității de tratament între persoane, fără distincție de rasă sau origine etnică a uniunii Europene* (Directiva rasială) - în acord cu Directiva rasială România a adoptat O.G. nr. 137/2000 privind prevenirea și sancționarea tuturor formelor de discriminare, republicată în Monitorul Oficial, Partea I, nr. 99 din 8 februarie 2007, *Convenția internațională pentru eliminarea tuturor formelor de discriminare*, adoptată

fundamentate în conținutul acestora pe principiile nediscriminării și al egalității de tratament, drepturile colective, consecință a recunoașterii autonomiei politice a minorităților naționale, nu cunosc o consacrare în normativitatea internațională sau sunt respinse expres prin tratatele între diferite state¹⁸. În mod similar, nici autonomia politică nu face obiectul unor asemenea documente.

În dreptul intern al statelor, în privința minorităților naționale, întâlnim o paletă diversă de abordări care oscilează între limite extreme: refuzul de a accepta conceptul de minoritate națională (Franța, Grecia) și organizarea statului conform doleanțelor minorităților naționale și crearea unui stat federal, multinațional (Elveția). Sistemul de protecție al minorităților naționale oscilează la rândul său de la sisteme bazate pe principiul nediscriminării

și deschisă de Adunarea Generală a Națiunilor Unite prin Rezoluția 34/180 din 18 decembrie 1979, *Carta drepturilor fundamentale a Uniunii Europene* din 2007, *Convenția europeană a drepturilor omului și libertăților fundamentale*, adoptată de Consiliul Europei la 4 noiembrie 1950, *Declarația Universală a Drepturilor Omului*, adoptată de Adunarea Generală a O.N.U. la 10 decembrie 1948, *Carta Națiunilor Unite* semnată la la 26 iunie 1945, la încheierea Conferinței Națiunilor Unite pentru Organizația Internațională.

18 Este de amintit în context că, inclusiv mult invocata Recomandare nr. 1201/1993 a Adunării Parlamentare a Consiliului Europei, lipsită de altfel de caracter obligatoriu și asupra căreia Consiliul de Miniștri nu și-a formulat o poziție, prevede drepturi individuale suplimentare și nu drepturi colective. Recomandarea 1201/1993 a fost inclusă în *Tratatul de înțelegere, cooperare și bună vecinătate între România și Republica Ungară* din 16 septembrie 1996, publicat în Monitorul Oficial al României, Partea I, nr. 250 din 16 octombrie 1996 cu rezerva că: „Părțile contractante sunt de acord că recomandarea 1201/1993 nu se referă la drepturi colective și nici nu obligă părțile contractante să acorde persoanelor respective dreptul la un statut special de autonomie teritorială bazată pe criterii etnice”. Pe de altă parte, Tratatul similar dintre Republica Slovacă și Republica Ungară, a fost votat de Parlamentul Slovac împreună cu o Declarație prin care, în mod expres, se refuză conceptul de drepturi colective precum și orice inițiative de creare a unor structuri autonome sau a unor statute individuale întemeiate pe criterii etnice.

sau al tratamentului preferențial, subsumate categoriei drepturilor individuale, la drepturi colective. Într-o clasificare¹⁹, sistemele de protecție a persoanelor minorităților naționale au fost clasificate astfel: *libertăți culturale*, asimilate drepturilor universale ale omului, aplicabile egal tuturor cetățenilor unui stat, indiferent de apartenența lor la majoritate sau minoritate; în acest caz vorbim de principiul non discriminării, *drepturi de recunoaștere publică*, circumscrise *tratamentul preferențial*, și în conținutul cărora regăsim atât drepturi individuale cât și drepturi cu caracteristică colectivă precum reprezentarea din oficiu a minorităților în autoritățile publice; întinderea acestor din urmă drepturi diferă în raport de categoria autorității publice în care se rezervă astfel de locuri: legislativ, executiv, organe jurisdicționale, etc. și, *autonomia politică (auto-governarea)*.

În genere, *autonomia*, a fost definită în literatura de specialitate ca libertatea de a guverna prin norme sau legi proprii.²⁰

Conceptul de autonomie poate avea două accepțiuni. *Stricto sensu*, autonomia locală este limitată la forme de autonomie administrativă și financiară, în strânsă legătură cu aplicarea *principiului descentralizării*, ca principiu de organizare a administrației publice. *Lato sensu*, noțiunea de autonomie este definită ca *autonomie politică* și include: *autonomia personală*, respectiv, *autonomia teritorială*. Diferențele dintre aceste două forme de autonomii sunt esențiale prin prisma a cel puțin două considerente: În primul rând, în cazul celor din urmă forme de autonomie, așa cum s-a arătat în cadrul discuțiilor pe marginea drepturilor colective, comunitățile autonome, constituite pe criterii

etnice ori pe alte criterii, sunt dotate cu personalitate juridică și își organizează autorități și instituții proprii. În al doilea rând, spre deosebire de autonomia locală în cazul căreia organele centrale ale statului, prin norme juridice cadru, stabilesc modalitățile generale de gestionare a treburilor publice locale, în cazul aceluiași din urmă forme de autonomie, astfel de norme lipsesc sau sunt mult diluate. Documentele juridice internaționale reglementează exclusiv autonomia locală.²¹

Autonomia politică este diferită de tratamentul preferențial a persoanelor aparținând minorităților naționale, limitat la acordarea de drepturi menite să protejeze și să dezvolte identitatea etnică a beneficiarilor. Aceasta deoarece autonomia politică excede scopului tratamentului preferențial și presupune acordarea personalității juridice de drept public minorităților naționale precum și înființarea de organisme ale minorităților naționale dotate cu personalitate juridică și autoritate de stat, după caz, legislative, executive, jurisdicționale, culturale, educaționale etc., fapt care dezvoltă o partajare a suveranității statului cu corporațiile de drept public ale minorităților naționale.

Funcție de domeniile în care această partajare a suveranității intervine, funcție de întinderea autorității cu care sunt dotate minoritățile naționale și organismele acestora, dar mai ales funcție de calea de realizare, autonomia politică, se clasifică în:

a) autonomie personală, realizată prin divizarea populației în comunități naționale/etnice etc. distincte, organizate ca persoane juridice de drept public;

b) autonomie teritorială, rezultat al organizării teritoriului statului astfel încât minoritățile să devină majorități în plan teritorial:

19 A se vedea R. Baubock, „Territorial or cultural autonomy for national minorities”, studiu prezentat la Academia din Viena la 22 decembrie 2001.

20 S. Tamaș, *Dicționar politic*, Ed. Academiei, București, 1993, p. 25.

21 A se vedea *Carta Europeană a Autonomiei Locale*, adoptată de Consiliul Europei la 15 octombrie 1985.

Autonomia personală este cunoscută și sub denumirile de *autonomie culturală*, *autonomie demografică* sau *federalism personal*.²² Autonomia personală este văzută ca acea situație în care cetățeanul unui stat, membru al unei minorități naționale, indiferent dacă trăiește într-o comunitate compactă sau nu, își alege o auto-administrație la nivel național, împuternicită să ia decizii în problemele referitoare la minorități în domenii precum educația, cultura, informația.²³ Față de reticența statelor lumii de a implementa o asemenea formă de autonomie, conceptul de autonomie personală capătă un caracter abstract de teorie politică, juridică, administrativă, statele în care un asemenea concept a fost implementat reprezentând excepții²⁴.

22 Federalismul personal a fost definit ca un principiu care face din apartenența la o comunitate națională un drept individual și îi conferă colectivității drepturi colective. S. Pierre-Caps, *Federalismul Personal*, în Revista Altera nr. 8/1998, p. 4.

23 E. Torzok, vicepreședinte al Oficiului Guvernamental al Maghiarilor de Peste Hotare din Ungaria, la *Seminarul Internațional relația minorităților – majoritate. Modele Europene*, organizat de centrul Intercultural al Ligii Pro Europa, 1-3 mai, 1996 la Târgu Mureș, discurs publicat în revista Altera nr. 5/1996, p. 5.

24 Un astfel de exemplu poate fi chiar România care, prin Decretul – Lege din noiembrie 1940 a obligat toți cetățenii români da naționalitate germană să facă parte din *Grupul Etnic German*, respectiv Partidul Muncitoresc Naționalist – Socialist ca reprezentant al regimului lui Adolf Hitler în România. Un exemplu contemporan este cel al Estoniei care a adoptat în anul 1993 Legea privind autonomia culturală a minorităților naționale. În baza acestei legi, persoanelor rusofone fără cetățenie estoniană și fără acces la cetățenia estoniană, considerați ca fiind străini rezidenți în Estonia, li se recunoaște dreptul de a participa la activități legate de identitatea națională, culturală și etnică, fără a avea însă dreptul de a alege ori de a fi aleși în instituțiile cu atribuții în acest domeniu. O Lege a minorităților naționale care încurajează constituirea minorităților în persoane juridice de drept public, exclusiv la nivel local, a fost adoptată de Ungaria în anul 1993. În situația Ungariei, se impun două observații: a) problema minoritățile naționale în Ungaria este nesemnificativ datorită procentului mic al acestora. Legea în cauză apare mai degrabă ca un model și reper pentru statele vecine care găzduiesc persoane

Autonomia teritorială a fost definită ca un statut special acordat unei zone care permite locuitorilor acesteia să-și rezolve singuri problemele proprii prin legislație, guvernare, administrare și jurisdicție proprie²⁵.

La fel ca în cazul autonomiei personale, autonomia teritorială nu cunoaște o consacrare în dreptul internațional.

PROIECTUL DE LEGE PRIVIND STATUTUL MINORITĂȚILOR NAȚIONALE DIN ROMÂNIA. ANALIZĂ CRITICĂ

2.1. Principalele inițiative și proiecte anterioare proiectului de lege privind Statutul minorităților naționale

Inițierea proiectului de lege privind Statutul minorităților naționale din anul 2005 a fost precedată începând cu anul 1990 de o serie de inițiative care se întind de la recunoașterea altor drepturi individuale ale persoanelor aparținând minorităților naționale decât cele deja reglementate până la acordarea autonomiei teritoriale pe criterii etnice, sub denumirea de *ținutul secuiesc*²⁶, unei regiuni care ar urma să

aparținând minorității naționale; b) fenomenul etnobusiness (declararea unor persoane de naționalitate maghiară drept persoane aparținând minorităților naționale și recunoașterea organizațiilor acestora de către Republica Ungară ca fiind corporațiile minorităților naționale) alterează până la anulare eventualele beneficii ale legii. Unele elemente de autonomie culturală pot fi identificate în *regimul proporționalității* din Tirolul de Sud.

25 C. Pann, *Dreptul la autonomie al grupurilor etnice din Europa*, revista Altera, nr. 1/1995, p. 55.

26 În maghiară în original *Székelystöld*, traducerea exactă fiind *pământul secuiesc* și nu *sintagma ținutul secuiesc* utilizată în limba română în această problemă. În istoriografia română interbelică dar și în limbajul politic, juridic și administrativ din aceea perioadă termenul acceptat a fost de *secuime* și în unele situații de *ținut secuizat*, pornind de la faptul asimilării unor comunități importante de români din zonă, în special între secole-

includă județele Covasna, Harghita și parțial Mureș.

Deoarece nu ne-am propus o analiză a acestor inițiative, demersuri ori proiecte, vom amintii, strict pentru evidențierea cadrului general în care s-a născut inițiativa proiectului de lege privind Statutul minorităților naționale, câteva din cele mai semnificative astfel de inițiative.

Astfel, în anul 1993 a fost inițiat de UDMR proiectul de lege privind *minoritățile naționale și comunitățile autonome*. Similar proiectului de lege în discuție și acest proiect viza deopotrivă acordarea de drepturi individuale și acordarea de drepturi colective. Proiectul prevedea împărțirea statului pe criterii etnice, recunoașterea minorităților etnice ca elemente constitutive ale statului și deci consacarea statului multinațional, posibilitatea declarării minorităților naționale ca și comunități autonome, cu drept de autodeterminare internă, precum și acordarea autonomiei teritoriale pe criterii etnice. Regiunile autonome astfel create ar fi urmat să funcționeze în baza unor statute autoadoptate de către organele autonomiilor regionale și locale. Fără a intra în detalii de fond, vom preciza că acest proiect oferă o perspectivă amplă asupra proiectului politic al UDMR privind organizarea Statului Român și facilitează înțelegerea consecințelor eventualei adoptări a actualului proiect de lege privind Statutul minorităților naționale. Proiectul nu a fost adoptat de către Parlamentul României.

O altă propunere legislativă, inițiată de parlamentari ai UDMR, o reprezintă proiectul de lege privind *Statutul de autonomie a Ținutului Secuiesc din anul 2004*. De menționat aici este că, după respingerea la Senat, această inițiativă a fost transmisă Camerei Deputaților ca și cameră decizională care a ezitat până în prezent să se pronunțe asupra ei. Acest proiect de lege se află la Ca-

mera Deputaților din 12 octombrie 2005. Propunerea vizează constituirea unei regiuni autonome sub denumirea de ținutul secuiesc în care, colectivitatea *autohtonă*²⁷ să dispună de prerogative de autoadministrare și chiar de unele prerogative de ordin statal. Potrivit proiectului, ținutul secuiesc ar fi o regiune autonomă cu statut special și ar avea următoarele autorități: *consiliul de autoadministrare*, ca autoritate legiuitoare autonomă, *comisie de autoadministrare și președinte al ținutului secuiesc* ca autorități executive autonome. Sub aspectul organizării administrativ - teritoriale, ținutul secuiesc ar fi împărțit în opt *scaune* iar acestea la rândul lor în comune și orașe. Scaunele ar urma să aibă ca autorități legislative și executive: *consiliul scăunal*, *comisia scăunală* și *președintele scaunului*. De asemenea se propune o partajare a suveranității între stat și nou înființata regiune autonomă a ținutului secuiesc.

Cele două inițiative prezentate sunt însoțite de o multitudine de alte proiecte cu caracter segmentar și de etapă. De amintit sunt în context și inițiativele legislative și/sau de altă natură care converg spre același scop, ori demersurile pe lângă organizațiile internaționale ale Republicii Ungare de susținere a drepturilor colective și a acordării de către România a autonomiei politice pentru minoritățile naționale și, în special, pentru minoritatea maghiară²⁸.

27 De observat este faptul că inițiativa înlocuiește termenul de minoritate națională cu cel de colectivitate autohtonă, subliniind atât ideea de comunitate națională sau chiar de națiune, cât și faptul că, această colectivitate formată din persoane de etnie maghiară este autohtonă, deci cu drepturi istorice de autogovernare, spre deosebire de românii din aceste unități administrativ teritoriale considerați prin comparație neautohtoni și deci nelegați istoric de acest teritoriu și fără dreptul de a se opune drepturilor solicitate de autohtoni.

28 A se vedea în acest sens, *Legea privind maghiarii care trăiesc în țările vecine*, adoptată de Parlamentul de la Budapesta în anul 2001, noua *Constituție* și noua *Lege a cetățeniei maghiare* adoptate de Parlamentul Republicii Ungare la începutul anului 2011.

le IX și începutul secolului XX, apogeul asimilării fiind atins după adoptarea Legii lui Apony din 1907.

Din punctul de vedere al inițiatorilor, aceste inițiative, proiecte de acte normative ori acte normative adoptate, interne și externe, sunt fundamentate pe faptul că maghiarii sunt considerați de inițiatori *o componentă inalienabilă a națiunii maghiare universale*²⁹.

Așa cum s-a arătat, pe fond, aceste deziderate nu doar că exced în totalitate sistemului de protecție al minorităților naționale consacrat de către dreptul internațional dar, nici nu se află în legătură cu drepturile și obligațiile ce fac obiectul acestui sistem care urmăresc și sunt circumscrise obiectivului egalității depline și efective între persoanele aparținând minorității și persoanele aparținând majorității. Prin conținutul lor, acestea reprezintă exclusiv un deziderat de ordin politic al inițiatorilor. În literatura de specialitate acestea au fost considerate *formule alternative la variantele revizioniste tradiționale*.³⁰

2.2. Considerații privind proiectul de lege privind Statutul minorităților naționale din România

Proiectul de lege privind Statutul minorităților naționale din România a fost inițiat de către Guvernul României în anul 2005 și a fost respins de către Senatul României la data de 24 octombrie a aceluiași an și se află în prezent în dezbaterile Camerei Deputaților. Proiectul este structurat în VI capitole: Dispoziții generale, Păstrarea, exprimarea și dezvoltarea identității naționale (cu 5 Secțiuni: Învățământul minorităților naționale, Cultura minorităților naționale, Mijloace de informare în masă, Libertatea religioasă a persoanelor aparținând minorităților naționale,

Folosirea limbii materne), Organizațiile cetățenilor aparținând minorităților naționale, Consiliul Minorităților Naționale și Autoritatea pentru Relații Interetnice, Autonomia culturală, Dispoziții finale și tranzitorii.

Pe fond, textele proiectului de lege pot fi clasificate în două mari categorii: a) texte care reiau prevederi legale deja existente³¹, precum cele privind prevenirea faptelor de discriminare, utilizării limbii materne în relația cu autoritățile publice, învățământul în limba maternă, organizarea și finanțarea de la bugetul statului de mijloace mass – media în limba maternă, libertăți religioase etc. și, b) texte care reglementează autorități, instituții juridice și alte elemente circumscrise sferei autonomiei politice a minorităților naționale.

Nu ne vom opri în cele ce urmează decât, eventual, punctual, asupra primei categorii de reglementări incluse în proiectul de lege. Aceasta deoarece, așa cum s-a arătat, în limite generale acestea fac deja obiectul unor acte normative în vigoare. Din acest punct de vedere reluarea în conținutul proiectului de statut a unor problematice deja reglementate ni se par redundante iar, această reluare, pare mai degrabă menită să disimuleze acele prevederi ale proiectului vizând conferirea autonomiei politice minorităților naționale. Remarcăm în context în acest sens că, expunerea de motive a inițiatorului este circumscrisă exclusiv în jurul chestiunilor legate de păstrarea și dezvoltarea identității minorităților etnice, așteptări legitime care

29 Romaniai Magyar Syo, Serie nouă, nr. 967 din 2 martie 1993, *Comunicat privind convorbirile desfășurate între Guvernul Republicii Ungare și conducătorii UDMR, la Budapesta, în 26 februarie 1993.*

30 A. Năstase, *Drepturile persoanelor aparținând minorităților naționale*, vol. III, București, 1998, p. 35.

31 Amintim aici doar câteva astfel de acte normative: Legea administrației publice locale nr. 215/2001, republicată în Monitorul Oficial, Partea I, nr. 123 din 20 aprilie 2001, Legea privind libertatea religioasă nr. 489/2006, publicată în Monitorul Oficial, Partea I, nr. 1 din 8 ianuarie 2007, Legea educației naționale nr. 1/2011, publicată în Monitorul Oficial, Partea I, nr. 18 din 10 ianuarie 2011. Enumerarea face referire la legislația în vigoare însă trebuie precizat că în linii mari aceste acte normative, sub aspectul celor în discuție, reiau dispoziții existente anterior.

sunt satisfăcute pe deplin deja prin consacrarea drepturilor individuale ale persoanelor aparținând minorităților naționale, în timp ce, drepturile colective și autonomia politică a minorităților naționale care constituie în fapt elementele de substanță și principalele consecințe ale eventualei adoptări a proiectului de lege în discuție nu sunt amintite și motivate.

Astfel, principalele referiri vizând acordarea autonomiei politice și consacrarea drepturilor colective pentru minoritățile naționale sunt: cele privind impunerea minorităților naționale ca factori constitutivi ai Statului Român³², cele privind constituirea minorităților ca persoane juridice, cele privind înființarea de organisme ale minorităților naționale³³ (cele mai reprezentative astfel de organisme fiind *consiliile naționale ale autonomiei culturale*³⁴ dotate cu personalitate juridică de drept public și investite cu autoritate de stat), cele privind obligarea autorităților statului de a obține acordul *Consiliului Național al Autonomiei Culturale al Minorității* respective, înainte de adoptarea unor decizii și în acele situații prevăzute de proiectul de lege, etc.

Având în vedere cele expuse se poate formula o primă concluzie și anume aceea că, prin aceste prevederi, dar și prin alte prevederi subsidiare, Statutul minorităților naționale, în această formă, pune bazele schimbării caracterului de *stat național* al României în acela de *stat multinațional*. Aceasta deoarece, reglementările mai sus amintite sunt specifice

acestei forme de organizare statală. Din acest punct de vedere proiectul de lege poate fi apreciat ca fiind neconstituțional în cazul dispozițiilor subsumate acordării autonomiei politice. Aceeași concluzie se impune și în situația impunerii obținerii *acordului* consiliilor naționale ale autonomiei locale de către autoritățile centrale ale statului, fără de care, adoptarea deciziilor de interes pentru minoritățile naționale nu se poate face. Alături de alte prevederi ale proiectului, acest element, statuează implicit realizarea unui partaj de suveranitate între stat și minorități.

O a doua observație cu caracter general, făcând abstracție de discuția referitoare la neconstituționalitatea proiectului, ține de posibilitățile concrete ale României de susținere financiară a drepturilor colective și de oportunitatea unei astfel de susțineri. Astfel, adoptarea proiectului de Statut al minorităților presupune realizarea de cheltuieli precum: cheltuieli cu alegerile interne pentru fiecare minoritate în parte³⁵, inclusiv cele făcute de Autoritatea Electorală Permanentă, cheltuieli de organizare și funcționare a consiliilor naționale ale autonomiei culturale – sediu, cheltuieli curente și de capital, cheltuieli cu personalul, etc., cheltuieli cu reprezentanții teritoriali ai consiliilor pe lângă autoritățile locale, cheltuieli cu alte instituții ale autonomiei culturale³⁶, etc. Potrivit proiectului de lege, numărul minorităților naționale, care intră sub incidența acestuia este 20. Alături de cheltuielile stabilite de proiectul de lege ca fiind obligatorii de suportat de către bugetul de stat, enumerate exemplificativ mai sus, autorități-

32 Art. 2 din proiectul de lege. Dincolo de discuțiile de ordin politic sau juridic, făcute pe marginea acestui subiect în prima secțiune a studiului, această prevedere este anacronică din punct de vedere istoric și vine în contradicție flagrantă cu istoria constituirii Statului Român.

33 Art. 20, alin. (2) din proiectul de lege.

34 Aceste organisme ar urma să fie alese prin vot, Regulamentele de organizare și funcționare ar urma să fie autoadoptate în prima ședință plenară a acestor consilii.

35 Consiliile naționale ale autonomiei culturale se aleg de către fiecare minoritate prin votul persoanelor aparținând minorităților naționale.

36 În această situație proiectul de lege prevede și posibilitatea instituirii de taxe speciale pentru persoanele aparținând minorităților naționale de către organismele minorităților naționale – art. 58, lit. „l” din proiectul de lege.

le administrației publice centrale și locale pot finanța facultativ prin subvenții de la bugetul de stat sau bugetele locale: unități și instituții de învățământ particulare în limba maternă, înființate de organizațiile sau asociațiile minorităților naționale, instituții profesionale de învățământ în limba maternă, înființate de cultele religioase ale minorităților naționale³⁷, instituții culturale înființate de persoane sau persoane juridice aparținând minorităților naționale³⁸, asociații și fundații, unități culturale – educative și social caritabile ale cultelor religioase ale minorităților naționale³⁹, etc. Nici în fundamentarea proiectului de lege, și nici ulterior, nu s-a efectuat o analiză, măcar estimativă, privind costurile financiare ale autonomiei politice/culturale a minorităților naționale. Dacă în cazul drepturilor individuale nu se pune problema calculării și oportunității costurilor, în cazul drepturilor colective, care nu se adoptă în baza unor acte juridice internaționale și nici nu reprezintă realizarea de angajamente sau obligații internaționale, cuantumul și oportunitatea cheltuielilor publice trebuie avute în vedere.

Pe de altă parte, proiectul de lege conține paragrafe confuze, în unele situații minoritățile naționale părănd a fi văzute ca națiuni. Astfel, în conținutul proiectului se face vorbire de *comunitățile minorităților naționale*⁴⁰ ori de *simboluri naționale* și *sărbători naționale*⁴¹.

Păstrându-ne în cadrul general remarcăm că proiectul de statut conferă statutului exclusiv obligații iar minorităților exclusiv drepturi fără ca, în mod corelativ, să fie stabilite pentru just echilibru, obligații ale minorităților față de stat.

Pe fondul prevederilor referitoare la învățământul la toate nivelurile în limba minorităților naționale, utilizarea în toate raporturile publice a limbii materne, obligativitatea cunoașterii de către funcționari publici, agenți de poliție, grefieri, personal medico-sanitar, susținerea tuturor examenelor educaționale ori profesionale în limba maternă, fără prevederi referitoare la platforme și instrumente de însușire a limbii oficiale române, putem concludiona că efectele acestui mod neechilibrat de reglementare va conduce în timp la formarea unor grupuri de persoane aparținând minorităților naționale care nu vor cunoaște limba română. Pe lângă rațiuni ce țin de normalitatea cunoașterii limbii oficiale de către toți cetățenii unui stat, indiferent de naționalitatea ori etnia acestora, situația este de natură a crea dificultăți de integrare a cetățenilor aparținând minorităților naționale în societatea românească în ansamblul său, dificultăți sau chiar blocaje de ordin profesional precum și o izolare a acestei categorii de cetățeni în comunitățile în care trăiesc. Aceste persoane, nu vor putea exercita profesii care presupun contacte cu entități sau persoane din afara județelor în care locuiesc și nu vor putea să își exercite dreptul la muncă și dreptul la carieră în afara comunității sau, vor putea face acest lucru cu mari dificultăți, după însușirea limbii române prin mijloace proprii.

Aceleași reglementări, prin modul de formulare, precum și dispozițiile referitoare la redactarea documentelor oficiale în limba maternă a persoanelor aparținând minorităților naționale de către autoritățile publice *centrale*, instituții de învățământ, instituții de cultură, culte, indiferent dacă acestea se află sub autoritatea statului, organelor administrației publice locale sau autorităților minorităților naționale, constituie o aducere a limbilor minorităților naționale în sfera caracterului

37 Art. 16, alin. (3) și (4) din proiectul de lege.

38 Art. 20, alin. 4 din proiectul de lege.

39 Art. 30 din proiectul de lege.

40 Art. 9, alin. (1) din proiectul de lege.

41 Art. 15 din proiectul de lege.

de limbi oficiale. Prin faptul că aceste prevederi incumbă și administrației centrale a statului, nu doar autorităților locale, vom remarca faptul că acest text conferă limbilor minorităților naționale caracter de limbă potențial oficială la nivel național, depășindu-se astfel chiar eventual caracter, oricum neconstituțional, de limbă oficială regională.

Un aspect esențial de analizat privește consecințele adoptării și aplicării în această formă a statutului persoanelor aparținând minorităților naționale asupra cetățenilor români de naționalitate română din unitățile administrativ – teritoriale în care aceștia sunt numeric inferiori, care reclamă *adâncirea inechităților și a discriminării la care sunt deja supuși*, discriminare constatată prin mai multe hotărâri ale Consiliului Național pentru Combaterea Discriminării și care, *de facto, fiind numeric inferiori, suportă toate avatarurile situației de minoritari*⁴². Aceștia consideră că inechitățile și discriminările *vor lua amploare până la determinarea mai mult sau mai puțin pașnică de părăsire a județelor Covasna și Harghita, deziderat ce reiese din unele discursuri publice ale liderilor politici și civici maghiari precum și din presa controlată de aceștia*⁴³.

Nu în ultimul rând, o analiză pragmatică a efectelor eventualei adoptării a proiectului de lege în discuție, se impune și în raport de obținerea de către persoanele aparținând minorității maghiare, organizate în baza acestui proiect în corporații publice cu drept de autoadministrare, a cetățeniei maghiare în baza noii legii maghiare a cetățeniei din anul 2011.

42 Forumul Civic al Românilor din Covasna, Harghita și Mureș, Considerații generale și aprecieri (observații) punctuale referitoare la proiectul de lege privind statutul minorităților naționale din România, m.s. 2011, nr. 19/12 aprilie 2011; Memorandum din 1 noiembrie 2005, adresat Președinției, Camerei Deputaților, grupurilor parlamentare și partidelor politice parlamentare

43 *Idem*.

Consiliul Legislativ a avizat favorabil proiectul de lege, cu observații și cu menționarea unor puncte de vedere ce țin atât de normele de tehnică legislativă cât și de sistemul de protecție a minorităților naționale. În esență, dincolo de observațiile ce țin de tehnica legislativă, Consiliul Legislativ, subliniază în conținutul avizului limitele în materie, așa cum reies acestea din actele juridice internaționale: egalitatea în drepturi și non discriminarea, circumscrierea drepturilor persoanelor aparținând minorităților naționale exclusiv la sfera elementelor esențiale ale păstrării identității lor – cultură, limbă, educație, religie, tradiții, excluderea oricăror categorii de drepturi colective, respectarea ordinii juridice constituționale și a valorilor fundamentale ale statelor în care se regăsesc minorități naționale, necesitatea respectării *principiului proporționalității*⁴⁴.

Pe fondul celor arătate, se poate concluziona cu certitudine asupra caracterului neconstituțional al proiectului de lege privind Statutul minorităților naționale din România, asupra faptului că acesta excede sistemului de protecție al minorităților naționale reglementat în documentele juridice internaționale. El poate fi apreciat exclusiv ca un deziderat politic al UDMR, pe care România îl poate satisface sau nu, în baza voinței sale suverane și nu în baza unor obligații internaționale și numai în urma unei eventuale și prealabile revizuirii constituționale.

44 Cu referire la principiul proporționalității, în avizul său, Consiliul Legislativ arată faptul că eventualele măsuri speciale luate în vederea egalității depline și efective a minorităților naționale cu majoritatea nu pot încălca drepturi sau discrimina alte persoane. Consiliul Legislativ în același sens că asemenea exigențe presupun ca măsurile luate să nu fie extinse dincolo de ceea ce este necesar în vederea realizării obiectivului egalității depline și efective între persoanele aparținând minorității și persoanele aparținând majorității.

Din această perspectivă, se impune a se menționa că prin efectele pe care le generează, dezideratele politice care stau la baza acestei inițiative nu pot fi satisfăcute în cadrul unor negocieri politice între partide sau prin simplul vot al Parlamentului. Interesând suveranitatea națională, prin partajul de suveranitate pe care acest proiect îl presupune, dar și ordinea con-

stituțională, în temeiul art. 2 alin. (1) și a art. 151, alin. (3) din Constituția României, modificările constituționale și legale pe care această inițiativă le presupune vor trebui validate prin referendum național.

Prin prisma art. 152, alin. (1) din Constituție, o revizuire care să afecteze caracterul național, integritatea teritorială și limba oficială nu este însă posibilă.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Diaconu, I., *Minoritățile. Statut, Perspective*, Editura Institutului European pentru drepturile omului, București, 1996.

Năstase, A., *Drepturile persoanelor aparținând minorităților naționale*, vol. III, București, 1998.

Năstase, A., Miga Beșteliu, R., Aurescu, B., Donciu, I., *Protecting Minorities in the Future Europe*, Editura Monitorul Oficial, 2002.

Prisacariu, M.R., *Statutul juridic al minorităților naționale*, Editura C.H. Beck, București, 2010.

Tamaș, S., *Dicționar politic*, Ed. Academiei, București, 1993.

Andreescu, G., *Autodeterminarea minorităților naționale*, în RRDO nr. 12/1996.

Drăganu, T., *Câteva considerații în legătură cu o discuție privitoare la presupusele drepturi colective ale minorităților naționale*, în RRDO nr. 19/2000.

Pann, C., *Dreptul la autonomie al grupurilor etnice din Europa*, revista Altera, nr. 1/1995.

Forumul Civic al Românilor din Covasna, Harghita și Mureș, *Considerații generale și aprecieri (observații) punctuale referitoare la proiectul de lege privind statutul minorităților naționale din România*, m.s. 2011, nr. 19/12 aprilie 2011; *Memorandum* din 1 noiembrie 2005, adresat Președinției, Camerei Deputaților, grupurilor parlamentare și partidelor politice parlamentare .

Baubock, R., *Territorial or cultural autonomy for national minorities*, studiu prezentat la Academia din Viena, 2001.

Hannak, J., *Karl Renner und seine Zeit*, Viena, Europe Verlag, 1965.

Herman, J., *Protecția internațională a drepturilor minorităților naționale în cadrul Ligii Națiunilor: lecțiile istoriei*, în RRDO nr. 12/1996.

Pierre-Caps, S., *Federalismul Personal*, în Revista Altera nr. 8/1998.

Torzok, E., *Punct de vedere la Seminarul Internațional relația minorităților – majoritate. Modele Europene*, organizat de centrul Intercultural al Ligii Pro Europa, Târgu Mureș, 1996, discurs publicat în revista Altera nr. 5/1996.

Notă:

Material prezentat la Sesiunea anuală de comunicări științifice a Institutului Național de Administrație „Paul Negulescu”, 27 – 28 mai 2011, Sibiu